

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України І. Вихованця]. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
2. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
3. Есперсен О. Філософія граматики / О. Есперсен. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404 с.
4. Моделирование процессов функциональной категоризации глагола : [кол. моногр.] / под общ. ред. Н. Н. Болдырева. – Тамбов : Изд-во ТГУ, 2000. – 172 с.
5. Сильницкий Г. Г. Функционально-коммуникативные типы наклонений и их темпоральные характеристики / Г. Г. Сильницкий // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность : [монография] / А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др. ; [А. В. Бондарко (отв. ред.)]. – Л. : Наука, 1990. – С. 90–109.
6. Хрычиков Б. В. Категория модальности, ее объем и средства выражение в современном русском языке : [монография] / Б. В. Хрычиков. – Киев : КГПИ, 1992. – 316 с.

Нестеренко Татьяна. Функционирование сослагательного наклонения в структуре сложноподчиненных предложений с придаточными условия. В статье рассмотрены особенности функционирования сослагательного наклонения в структуре сложноподчиненных предложений с придаточными условия на материале украинского языка. Определены факторы, влияющие на функционирование сослагательного наклонения, среди которых потенциально заложено в форме категориальное значение, структура формы (внутренняя организация), состав и структура синтаксической конструкции, в которой функционирует форма сослагательного наклонения (внешняя организация). Установлено существенное влияние на функциональную способность сослагательного наклонения его синтетически-аналитической структуры, позиционной свободы аналитического компонента «бы». Исследована модификация присущего условному наклонению категориальной семантики гипотетичности в зависимости от суппозиции частей сложного предложения и от выбора союзов, являющихся выразителями ирреальных семантико-синтаксических отношений.

Ключевые слова: сослагательное наклонение, сложноподчиненное предложение с придаточным условия, семантика гипотетичности, значение ирреального условия, семантика акцентированной обусловленной гипотетичности, семантика неакцентированной обусловленной гипотетичности.

Nesterenko Tetyana. Functioning of the Subjunctive Mood in the Structure of Complex Sentences with Subordinate Conditional Part. The article deals with the peculiarities of functioning of the subjunctive mood in the structure of complex sentences with subordinate conditional part on the material of the Ukrainian language. The author defines the factors that affect the functioning of the subjunctive mood, including categorical meaning potentially embodied in the form, the form structure (inner organization); the composition and structure of syntactic structure where the form of the subjunctive mood functions (external organization). The influence upon functional ability of the subjunctive mood of its synthetic and analytic structure from positional structure by shifting analytical component «би» has been defined. The modification of categorical semantics of hypothetic depending upon the position of parts of complex sentence and choice of prepositions, which are manifestations of unreal semantic and syntactic relations, has been investigated.

Key words: the subjunctive mood, complex sentence with subordinate conditional part, the semantics of hypothetic, the meaning of unreal condition, the semantics of accented conditioned hypothetic, the semantics of non-accented conditioned hypothetic.

Стаття надійшла до редколегії
31.07.2013 р.

УДК 811.161.2:81'367.635

Світлана Педченко

Модально-прагматична ідентифікація означально-видільних часток

У статті досліджено семантико-синтаксичні особливості функціонування означально-видільних часток як репрезентантів модифікаційно-супровідного рівня вираження модальності. Йдеться, передусім, про умови виявлення диференційних для цього розряду партикул об'єктивно- та суб'єктивно-модальних значень на первинному акцентувальному семантичному тлі. Означально-видільні частки класифіковано на два невеликі за ком-

понентним складом, проте неоднакові за модально-експресивними потенціями розряди, що різняться не лише семантичними й функційними характеристиками, а й ступенем партикуляції як відадвербативні одиниці. Увагу звернено й на стилістичну специфікацію описуваних часток, їхні сполучувальні та пресупозитивні властивості, наявність у змістовому обсязі прагматичних елементів, здатність вступати в синонімічні відношення.

Ключові слова: модальність, логіко-модальні частки, означально-видільна частка, партикула, субкатегорійне модальне значення.

Постановка наукової проблеми та її значення. Модальність – універсальна лінгвістична категорія, що відображає зв'язок між об'єктивною реальністю й семантико-синтаксичною організацією мови та являє собою систему різнохарактерних і різноаспектних засобів кваліфікації повідомлюваного, помітне місце з-поміж яких займають модальні партикули. Коло субкатегорійних модальних значень охоплює дві нерозривно пов'язані між собою групи: 1) об'єктивно-модальні значення реальності й ірреальності (можливості, бажальності, необхідності), що відображають зв'язок змісту висловлення й позамовної дійсності; 2) суб'єктивно-модальні значення, що відбивають характер ставлення мовця до змісту повідомлення: а) із точки зору його обізнаності в достовірності висловленого – епістемічна суб'єктивна модальність; б) із погляду необхідності чи бажаності реалізації змісту повідомлення – волітивна суб'єктивна модальність; в) стосовно відповідності певним стереотипам – аксіологічна суб'єктивна модальність.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Комунікативно-прагматичний підхід до визначення модальності як антропоєцентричної суб'єктивно-об'єктивної категорії широкого семантичного діапазону, що охоплює когнітивно-епістемічні, емоційно-експресивні й оцінно-аксіологічні складники, розгляд часток як маркерів субкатегорійних модальних значень, модифікаторів семантичної структури речення, актуалізаторів її окремих конститuentів, наявність у партикулятивній системі сучасної української мови явищ омонімії, антонімії, багатозначності тощо уможливило трактування партикул як таких, що не позбавлені семантичної природи, яка виявляє себе в певному контекстно-ситуативному оточенні. Їхні семантико-функційні властивості – одна з нелегких і дискусійних проблем сучасної лінгвістики, що потребує ґрунтовного вивчення.

Розширення меж категорії модальності, актуалізація комунікативно-прагматичного та функційно-семантичного аспектів дослідження її значень викликають потребу в зміні складу модальних партикул, що передбачає зростання їхніх функційних спроможностей. Це стосується насамперед вказівних і видільних часток. Важко не погодитися з твердженням А. А. Мецлера про причетність до категорії модальності всіх видів та підвидів часток і водночас про доцільність виокремлення в самостійний розряд часток модальних [6, с. 64], проте потрібно зауважити, що ці розряди слів перебувають на периферії реалізаторів субкатегорійних модальних значень.

Послугуючись традиційною термінологією, еволюцією поглядів на модальність і лінгвістичну природу часток, наявність у партикул ідентифікувальних та диференційних сем, з огляду на особливості репрезентації ними того чи того субкатегорійного модального значення, класифікуємо модальні частки на дві групи: 1) власне-модальні (модальні кваліфікатори); 2) невласне-модальні, або логіко-модальні (модальні модифікатори). Для першої групи модальне значення є кваліфікативним. Ідентифікувальна сема (сема першого порядку) партикул цього розряду виявляється в субкатегорійному об'єктивно- чи суб'єктивно-модальному значенні. Для другої групи кваліфікативними є не модальні, а логічні значення (дейктичне, означальне, видільне тощо), які зазнають у певному контекстному оточенні модифікацій і можуть трансформуватися в субкатегорійні модальні значення, що для цього розряду є диференційними (семами другого порядку).

Логіко-модальні частки, склад яких структурують вказівні (*ось, от, то, оце, це, он, онде, ген, ото*) та видільні (*тільки, лише, лиш (лишень), хоч, хоча б, аж, же (ж), -таки, саме, якраз, собі, тобі, воно* тощо) партикули, перебувають у парадигматичних відношеннях із власне-модальними частками, заповнюючи периферійні позиції в ієрархії репрезентантів субкатегорійних модальних значень. **Видільні** частки, зокрема, представлені чотирма семантичними групами: 1) обмежувально-видільні: *тільки, лише, лиш (лишень), навіть, хоч, хоча б*; 2) означально-видільні: *саме, якраз, прямо, просто, власне, рівно* та ін.; 3) кількісно-видільні: *ледве не, трохи не, мало не, чи не, майже* та ін.; 4) підсилювально-видільні: *аж, же (ж), уже (вже), собі, мені, воно, адже, ну, також, теж, ще й* тощо. До специфічних особливостей цих партикул належать наявність у змістовому обсязі прагматичних і семантичних компонентів; залежність продукованої ними семантики від комунікативної мети мовця; релятивність; прислівність та позиційна рухливість.

Зауважимо, що більшість цих часток транспоновані з інших частин мови (займенників, сполучників, прислівників). Саме це, на нашу думку, пояснює здатність досліджуваних лексем маніфестувати імпліцитні, проте облігаторні для семантичної структури речення значення. Виникнення й розвиток теорії пресупозицій уможливили з'ясування ролі видільних часток у формуванні об'єктивно-модального змісту висловлення. Слушним у цьому зв'язку видається твердження Т. М. Ніколаєвої про те, що за «тінювим» висловленням, репрезентованим партикулою, «приховано» три маніфестаційні або кореляційні зони: контекст, конситуація, пресупозиція [7, с. 60]. Так, у синтаксичних конструкціях (1) *Тільки вона не з'явилась*, (2) *Навіть вона не з'явилась*, (3) *Саме вона не з'явилась* первинна акцентувальна функція виділених часток нівельована тінювими фразами-реалізаторами імпліцитного реального об'єктивно-модального значення – (1) *Усі інші з'явилися*, (2) *А тим паче – усі інші*, (3) *А не хтось інший*.

Осібне місце в системі видільних службових одиниць займають **означально-видільні** частки, представлені лексемами двох функційно-семантичних груп: 1) означально-видільні частки зі значенням ствердження: **саме, якраз**; 2) означально-видільні частки з емоційно-експресивними потенціями: **прямо, просто** та ін. Ранжовані партикули наділені релевантними властивостями лексем акцентувального типу. Вони, маючи адвербіальне походження, 1) не виявляють ознак релятивів, функційно споріднених зі сполучниками; 2) обіймають прислівні позиції в реченні-висловленні; 3) конують здебільшого непередикативний компонент; 4) характеризуються здатністю до реалізації об'єктивно-модального значення реальності.

Описувані частки, кваліфіковані мовознавчою традицією як означальні [2, с. 548; 3; 9, с. 506–507], на перший погляд, позбавлені модальних потенцій, проте детальний аналіз модифікованих ними одиниць із позицій семасіології, прагматичної, функційної лінгвістики тощо переконує в протилежному. Зокрема, уживання найпродуктивнішої, стилістично нейтральної, інваріантної з-поміж них лексеми **саме** пов'язане, передусім, з інтерпретацією суб'єктом мовлення об'єктивного змісту висловлення. Н. Ю. Шведова слушно наголошує, що означену партикулу [рос. **именно**] слід уважати маркером «безсумнівності, істинності стверджуваного» [10, с. 149], а це уможливорює виокремлення в її змістовому наповненні семантичних і прагматичних складників. До семантичних компонентів потрібно віднести такі: 1) ідентифікацію предмета (ознаки, явища тощо) як відомого; 2) припущення про існування інших предметів (ознак, явищ тощо). Прагматичними компонентами є такі: 1) суб'єктивне сприйняття мовцем предмета (ознаки, явища тощо) як істинного, 2) підтвердження значущості цього предмета (ознаки, явища тощо). Варто зауважити, що другий семантичний (1) і перший прагматичний (2) складники можуть бути експліковані в реченні 1) протиставно-заперечними конструкціями (1): *Зрештою, Президент дав зрозуміти, що саме він, а не хто інший, тримає важелі влади* (День, 15 березня 2006) або 2) модусною частиною об'єктно-з'ясувального висловлення (2): *Наприклад, пані Дейнека впевнена, що саме у цій святій місцині вона випросила здоров'я для онуки, якій після народження лікарі встановили страшний діагноз...* (Україна молода, 6 липня 2005 року).

Отже, значення частки **саме** – своєрідний континуум реальної об'єктивно-модальної семи та епістемічного суб'єктивно-модального компонента, ускладненого аксіологічним відтінком. Стверджуючи який-небудь факт у межах висловлення, партикула водночас є показником його комунікативної неавтономності, контекстуальної залежності, тобто виконує анафоричну (1) чи катафоричну (2) функцію: 1) *Прочани пішли в церкву. В великій лаврській церкві йшла одправа. То було саме на страсть в чистий четвер* (І. Нечуй-Левицький), – *Чи тобі там заклало, ідоле? Чого грюкаєш, питаю? Тепер уже Звенигора не витримає і зареготав. Саме такі слова і сказані саме таким тоном, притаманним тільки бувалим запорожцям, що не бояться ні бога ні чорта, він сподівався почути зараз від свого колишнього учителя* (В. Малик); 2) *37-річного злодія правоохоронці «взяли» саме тоді, коли він перевозив рідкісну картину на власному авто...* (Україна молода, 6 серпня 2008). Примітно, що текстові функції частки підкріплені іншими дискурсними елементами: лексичними повторами, співвідносними словами, дійктивними одиницями тощо.

Синонімічним, але не тотожним до описаної вище лексеми є партикулятив **якраз**, у семантичному обсязі якого відсутня прагматична спрямованість на адресата, зокрема її епістемічний складник. Специфічне значення цієї частки можна інтерпретувати дефініцією «оцінка предмета, (ознаки, явища тощо) щодо його відповідності певній нормі». Вирізнена сема може бути реалізована в детермінованих контекстом таких трьох модифікаціях:

1. Вказівка на абсолютну відповідність дій (ситуації) їхнім часовим чи просторовим характеристикам: – *А коли буде той чотирнадцятий день? – Якраз сьогодні той чотирнадцятий день, і качка знесе яйце* (Нар. тв.), *Один з найкращих, найдикіших карпатських краєвидів пишався якраз перед моїм вікном* (О. Кобилянська). Партикула здебільшого маркує вторинну предикатну темпоральну або субстанціальну локативну синтаксему. Дехто з учених заперечує облігаторний характер сполучуваності частки **якраз** з означеними синтаксемами, наголошуючи, що вона можлива й при дієслові-предикаті [8, с. 175]: ...*мені якраз потрібна акторка для однієї п'єски, що я написав* (І. Кочерга), *Ця книга проти католицтва й унії. Сьогодні якраз закінчив її писати* (Л. Смілявський). Проте нам здається, що в припредикатній позиції адвербіальна природа цієї партикули набуває ознак семантичної домінанти, що значно ускладнює лексико-граматичну її ідентифікацію. Аргументи на користь «прислівниковості» лексеми **якраз** у ролі темпорального поширювача предикативної ознаки знаходимо в працях українських дослідників міжчастиномовної омонімії [1, с. 92–95; 4, с. 108–109].

2. Указівка на оптимальність акцентованої ознаки. Значення важливої для суб'єкта ідеальної відповідності нормі виявляється в особливих умовах: у семантиці маркованого компонента присутній актуалізований партикулою **якраз** складник «найкращий з можливих варіантів», пор.: *Аж ось і вона, якраз така, що мені потрібна на принаду для судаків* (Ф. Одрач), *Сусід сказав, що миші ті якраз такої шкоди не чинили зроду* (Л. Костенко), ...*такі слова треба вміти вжити кожне якраз на своєму місці* (І. Огієнко). Закономірно, що у всіх наведених контекстах норма є експлікованою (*така, що мені потрібна; такої шкоди; на своєму місці*).

3. Указівка на протилежність, невідповідність істинної («правильної») ознаки іншій, припущеній помилково (або яка може припускатися). Ця значеннева модифікація актуалізується в тексті або в пропозитивній частині висловлення, де частка займає інтерпозицію: *Та ні, в якій же ж і порі Дітей з'їдали матері! Якраз як «квітнула» земля У саяві «сонечка» з Кремля!* (І. Багрянний).

Як бачимо, партикули **саме** та **якраз** є неповними синонімами, оскільки семантично збігаються лише частково – як знаки реального об'єктивно-модального значення, ускладненого аксіологічним відтінком («ще важливо»), та різняться сферою функціонування: якщо **саме** – стилістично не маркована одиниця, використовувана в різних типах та стилях мовлення (за винятком хіба деяких жанрів офіційно-ділового), то **якраз** належить до виражальних засобів розмовної сфери. Про розмовний характер цієї частки свідчить те, що вона здатна виконувати роль аксіологічного маркера іронічної емоційно-експресивної семи, близького до **авжеж**, **аякже** в їхній заперечній функції: – *Хіба не вгадав, що її звати Олена? – Ха-ха! а може, і не Олена? – Ну, то Наталя. – Якраз! ха-ха!* (М. Коцюбинський). Подеколи спостерігаємо вживання в значенні проаналізованих часток ад'єктива **власне**, що зазвичай виконує роль інтонаційно відокремлюваного модального слова, пор.: *Але я думаю, що власне ті наші думки і почуття чогось варті, які нам або страшно, або «трохи соромно» нести «геть на розпутья шляхове», – значить, то щирі, інтенсивні почуття, або гарячі, або до болю холодні, але не літні...* (О. Косач-Кривинюк), *Не зовсім це розумію, як, власне, думають ваші люди підтримувати нове видавництво...* (Леся Українка).

Емоційно-експресивна суб'єктивно-модальна аксіологічна семантика – це умова партикуляції відприкметникових адвербіативів **прямо** та **просто**. Характерні особливості в них спостережено на рівні загального реалізованого значення й на рівні сполучувальних можливостей. Помічено й те, що інтенсивність та комунікативна значущість продукovanого розгляданими частками диференційного модально-семантичного наповнення **прямо** залежить від семантико-синтаксичної природи їхніх «валентних партнерів»: 1) модифікуючи предикатну синтаксему дії, процесу або стану, партикули репрезентують, як правило, емоційно нейтральне об'єктивно-модальне значення, супроводжуване епістемічною семою категоричної достовірності: – *Та ні, я просто знаю, як де говорять люди: прислухаюся до мови – і в цьому весь секрет* (Д. Білоус), *Хіба я плачу? Просто люблю* (С. Йовенко). Виняток становлять фразеологізовані сполуки з ядерним імперативом **гинь**, **пропадай** тощо: *Тямлю, як ви колись у Суботіві або в Чигирині таке вигадували, що прямо гинь!* (Б. Лепкий), *[Михайло] Мало ще скрути – Дмитра на! Стережись, щоб з-за кутка не торохнув! Просто хоч пропадай!* (М. Старицький); 2) дія аксіологічного суб'єктивно-модального чинника посилюється, якщо описувані частки виконують роль інтенсифікаторів при: а) предикатах якості або атрибутивних синтаксемах: *Крім того, політичні умови в українському волинському селі були просто жахливі...* (В. Верига), *Був прямо захоплений своїм великим і благим учителем і оте щире захоплення зберігав у душі до*

смерті (Б. Лепкий), *Є слова – ну й цікаво! Є слова – просто диво!* (Д. Білоус); б) субстанціальних суб'єктних синтаксемах: *Так, я щасливий своєю жінкою: така українка, що прямо захват!* (П. Куліш). Позиція ж увиразнювачів реченневих компонентів з адвербіальною семантикою, зокрема субстанціальних локативних синтаксем, видається нам неоднозначною. Дослідники міжчастиномовної омонімії розглядають лексеми **просто** й **прямо** серед підсилювальних часток (див.: [5]). Проте важливо звернути увагу на функційну близькість цих одиниць із вторинними прийменниками – реалізаторами просторових відношень, пор.: *Одного Богдан бачив прямо перед собою* (М. Стельмах), *Віталій час від часу озирється через плече на далеке, ледь мріюче судно, щоб тримати курс просто на нього* (О. Гончар), – *Добрий вечір, фрау Ранке. Ми просто з концерту*, – *сказав Штельмахер* (В. Собко). Означена закономірність стосується й однозвучних із прислівниками службових слів-морфем, за термінологією І. Р. Вихованця, **рівно**, **точно**, що регулярно вживаються при вторинних темпоральних синтаксемах, утворюючи з ними єдине ціле, напр.: *Рівно два роки тому я йшов на розмову зі статуєю Франца-Йосифа* (Р. Андріяшик), *Точно о шостій Сахно збудив гучномовець* (Ю. Смолич).

Висновки. Отже, означально-видільні частки, заповнюючи периферійні позиції в системі репрезентантів субкатегорійних модальних значень, володіють значними модально-експресивними потенціями. Зорієнтовані на експлікацію «прихованої інформації», вони демонструють синкретизм нечітко диференційованих суб'єктивних та об'єктивних модальних сем, що уможливило виокремлення в значеннєвому полі проаналізованих одиниць прагматичних і семантичних складників.

Джерела та література

7. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01 / Л. В. Бондаренко. – Кіровоград, 2005. – 193 с.
8. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов / [под ред. Г. А. Золотовой]. – [4-е изд.]. – М. : Рус. яз., 2001. – 720 с.
9. Киселев И. А. Частицы в современных восточнославянских языках : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / И. А. Киселев. – М., 1977. – 41 с.
10. Кушлик О. П. Омонимия незмінних класів слів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. П. Кушлик. – Львів, 2000. – 20 с.
11. Кушлик О. П. Омонимия незмінних класів слів : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. П. Кушлик. – Дрогобич, 2000. – 223 с.
12. Мецлер А. А. Структурные связи в тексте: парентезные конструкции / А. А. Мецлер. – Кишинев : Штиинца, 1987. – 86 с.
13. Николаева Т. М. Семантика акцентного выделения / Т. М. Николаева. – М. : Наука, 1982. – 104 с.
14. Стародумова Е. А. Частицы русского языка : (разноаспектное описание) / Е. А. Стародумова. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2002. – 291 с.
15. Сучасна українська літературна мова: морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
16. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М. : АН СССР, 1960. – 377 с.

Педченко Светлана. Модально-прагматическая идентификация определительно-выделительных частиц. В статье исследованы семантико-синтаксические особенности функционирования определительно-выделительных частиц как репрезентантов модификационно-сопровождающего уровня выражения модальности. Прежде всего, речь идет об условиях выражения дифференциальных для этого разряда партикул объективно- и субъективно-модальных значений на фоне семантики акцентирования. Определительно-выделительные частицы разделены на два небольших по компонентному составу, но разных по модально-экспрессивному потенциалу разряда, которые отличаются не только семантическими и функциональными характеристиками, но и степенью партикуляции в роли отадвербативных единиц. Внимание также сосредоточено на стилистической специфике исследуемых частиц, их синтагматических и пресупозиционных свойствах, прагматической направленности, способности устанавливать синонимические отношения.

Ключевые слова: модальность, логико-модальные частицы, определительно-выделительная частица, партикула, субкатегориальное модальное значение.

Pedchenko Svitlana. Modal and Pragmatic Identification of Attributive and Appropriative Particles. Semantic and syntactic peculiarities of functioning of attributive and appropriative particles as the representatives of modification-accompanying level of expression of modality were investigated in the article. We speak about conditions of showing up differential for this class of particles objective- and subjective-modal meanings on primary accentual

semantic background. Attributive and appropriative particles were differentiated on two small non-identical classes with different modal and expressive potential, semantic and function characteristics, level of particulation. The main attention was paid by stylistic specification of such particles, its connective and presupposition characteristics, presence of pragmatic elements on content volume, capacity to take synonymic relations.

Key words: modality, logic and modal particles, attributive and appropriative particle, particle, subcategory modal meaning.

Стаття надійшла до редколегії
09.08.2013 р.